

الهیات تطبیقی (علمی پژوهشی)

سال نهم، شماره بیستم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

ص ۱۲۷ - ۱۴۴

بررسی تطبیقی مفهوم «رسول» در قرآن مجید و عهد جدید

رسول رضوی* - مجید هادی زاده**

چکیده

مفهوم «رسول» در شمار مفاهیم پرکاربرد و اساسی در دو متن مقدس دو دین بزرگ ابراهیمی، یعنی عهد جدید و قرآن کریم قرار دارد؛ با این حال با وجود اشتراکاتی چند، تفاوت‌هایی جوهری در میان مهم‌ترین مصادیق این مفهوم در این دو متن به چشم می‌آید. دست‌یابی به این تفاوت‌ها، حاصل بررسی مستقیم نصوص عهد جدید و قرآن کریم است؛ براساس این بررسی‌ها می‌توان باز پرسید آیا این مفهوم در این دو کتاب بنیادین، به یکسان به کار رفته‌اند. هدف این پژوهش، ارائه پاسخی به این پرسش بوده است. این مقاله از روش توصیفی تحلیلی استفاده کرده و با مطالعه تطبیقی در منابع مربوط به توضیح مفاهیم این دو کتاب - که به شناخت صحیح‌تر این دو دین از بُعد فرهنگی و تاریخی کمک می‌کند - مفهوم و مصداق‌شناسی «رسول» در عهد جدید و قرآن کریم را نشان داده و تفاوت‌های اساسی میان آن دو را نیز به دست داده است. مهم‌ترین یافته این پژوهش، بیان تفاوت‌ها در به‌کارگیری لغوی و اصطلاحی مفهوم رسول در مسیحیت و اطلاق اصطلاحی آن در اسلام خلاصه می‌شود؛ به گونه‌ای که نمی‌توان مفهوم و مصداق رسول در عهد جدید را با مفهوم و مصداق آن در قرآن کریم همسان دانست.

واژه‌های کلیدی

رسول، حواریون، عهد جدید، قرآن کریم، اسلام، مسیحیت

sadeghi.dte@gmail.com

hadizadeh100@gmail.com

* دانشیار گروه کلام امامیه، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران (مسئول مکاتبات)

** دانشجوی دکتری کلام اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۵/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۱۴

Copyright © 2016, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه:

چهارده قرن نشأت می‌گیرد - می‌توان از چگونگی نگرش نویسندگان این مقاله به ساحت فرهنگ مسیحیت باز پرسید؛ از این رو، در این قسمت از مقدمه، در پی پاسخ به این دو سؤال اساسی مقدماتی خواهیم بود.

۳. **ضرورت پرداختن به موضوع مقاله حاضر.** در اهمیت موضوع حاضر می‌توان به مهم‌ترین نکته‌های این بحث اشاره کرد.

الف. موضوع مقاله حاضر در شمار تفاوت میان دو فرهنگ مسیحیت و اسلام است که در فضای مقارنه میان این دو تنظیم شده است. بررسی اینها به شناخت صحیح از هر دو فرهنگ یادشده کمک می‌کند؛ از این رو، برخی از معاصران ما به جمع‌آوری شماری از این موضوعات پرداخته‌اند تا درک صحیح‌تری از این مطلب به دست دهند (نمونه را نگر: الحذیری، ۲۰۱۲).

ب. درک صحیح از مفهوم «رسول» در فرهنگ مسیحیت و بُعد تاریخی آن، به شناخت درست از برخی اندیشه‌های متکلمان مسیحی در تفسیر آموزه‌های این دین نیز یاری می‌رساند. به روایت هانس کونگ، فریدریش شلایرماخر با تمام اهمیتی که در فرهنگ مسیحی متأخر دارد، بر آن بود که «عیسی ... منبع جاودانه ارتباط نو به نو با خدا» است (کونگ، ۱۳۹۰: ۲۲۷)؛ و پُر واضح است که تعالیم این «منبع جاودانه» که «ارتباط نو به نو با خدا» را میسر می‌سازد، تنها از طریق همین رسولان به دست مؤمنان مسیحی در نسل‌های بعد رسیده است.

ج. درک صحیح مفهوم رسول در شناخت نخستین مؤلف و متکلم مسیحی، پولس نیز اهمیتی بسزا دارد. در این رابطه، در ادامه این مقاله توضیح بیشتری آمده است.

د. شناخت مفهوم رسول در آئین مسیحی متقدم، در شناخت ریشه‌های کلیسا/کنیسه به‌منزله مفهوم دینی پرکاربرد در اندیشه مسیحیت نیز کارآمد است. می‌دانیم که پطرس رسول بر آن بود که عیسای مسیح چون با او مواجه شد، او را صخره‌ای دانست که کلیسا بر آن استوار می‌شود «ومن به تو می‌گویم: تو صخره‌ای و بر این صخره من به زودی کنیسه خود را بنا می‌کنم و درهای جهنم بر

در این مقاله تلاش شده است نخست، مفهوم «رسول» در متون مقدس دو دین مسیحیت و اسلام - عهد جدید و قرآن کریم -، سپس با رویکردی تطبیقی، تفاوت میان این مفهوم در این دو دین بررسی شود. همان‌طور که در مقدمه آمده است این بررسی به ایضاح شماری از مهم‌ترین گزاره‌های مندرج در این دو دین یاری می‌رساند.

۱. **طرح مسئله.** تمامی ادیان الهی / ابراهیمی بر پایه سه مفهوم اساسی مُرسِل، رسول و رسالت شکل گرفته‌اند. در این میان، آنچه مهم‌ترین تفاوت میان این ادیان را تحلیل می‌کند، دوّمین مفهوم یعنی رسول است؛ زیرا همه این ادیان از مُرسِل و رسالت یگانه‌ای خبر می‌دهند که - دست‌کم - در بُن‌مایه‌های این ادیان از صورتی یگانه برخوردارند. در این میان، بنا بر مشهور - بر پایه شهرتی که بدان اشاره خواهیم کرد - مفهوم رسول در میان دو دین اخیر ابراهیمی - یعنی مسیحیت و اسلام - از تفاوتی جوهری برخوردار است که بنا بر متون مقدس این دو دین، به شیوه عملکرد پیامبران عظیم‌الشأن آن باز می‌گردد؛ سپس در همان نخستین گام‌های تکوین این ادیان، کامل می‌شود و مفهومی منسجم می‌یابد. مقاله حاضر برای بررسی همین مفهوم در این دو دین، با شیوه تطبیقی تنظیم شده است؛ بنابراین در این مقاله تلاش شده است فرق میان مفهوم رسول در متون مقدس مسیحیت و همان مفهوم در قرآن کریم بررسی شود.

۲. **ضرورت پژوهش حاضر.** این پژوهش درصدد است نشان دهد نام «رسول» امروزه در شمار مفاهیم مذهبی صرفی قرار دارد که نخست براساس آموزه‌های هر دو دین اسلام و مسیحیت، هیچ‌گاه مصداق جدیدی پیدا نخواهد کرد^۱؛ و دوم، قرن‌ها بر آخرین رسول تثبیت شده در این دو مذهب (: وجود مبارک خاتم الأنبياء والرسل)، در اسلام) گذشته است. حال با توجه به این دو نکته می‌توان از چرایی پرداختن به این موضوع سؤال کرد.

همچنین - با توجه به فاصله بسیار موجود در میان این دو فرهنگ دینی - که از سنتی دست‌کم با قدمت

نگریست.

ج. همچنین در مقاله کنونی به برخی احتمال‌ها و استحسان‌های مطرح‌شده درباره حضرت عیسی Γ و شماری از رسولان پذیرفته‌شده فرهنگ عام مسیحیت، التفات نداشته‌ایم. در این شمار است آنچه براساس انجیل متأخر فلیپس (۶۳: ۳۲؛ ۶۴: ۱۰) مطرح شده است و مریم مجدلیه - که هرچند در شمار رسولان نبود ولی از مهم‌ترین حواریان مسیح بود - را همسر او معرفی می‌کند؛ هرچند این مطلب در دیگر اناجیل - همچون عهد جدید، لوقا، ۸: ۱ تا ۳ - نیز شاهدهی داشته باشد.^۲

د. نیز در مقاله حاضر، برخلاف نظر راست‌کیشان جدید - همچون کارل بارت و هنریک کرامر - به مسیحیت نخستین - که با موضوع این مقاله در پیوند است - آنگونه که در عهد جدید آمده است، نگریسته‌ایم. می‌دانیم که پروتستانیست‌ها بر این اعتقادند که «ادیان بشری محصولات فرهنگی به شمار می‌آیند ... حتی مسیحیت به مثابه دینی تجربی، باید از آن بشارت حقیقی متمایز دانسته شود» (اسمارت، ۱۳۸۹: ۷۵)؛ اما از آنجا که این سخن مبنای پذیرفته‌شده بیشتر مسیحیان تاریخ نیست، از آن اعراض شد.

ق. در اینجا باز بنا به تلقی بیشتر مسیحیان در طول تاریخ، وحی / الهام نازل‌شده بر رسولان را با دید سنتی نگریسته از مدل مذکور در عهد جدید پیروی کرده‌ایم. بنابر این مدل، رسولان مطالبی را به املاء روح‌القدس دریافته و ضبط کرده‌اند. این مدل تفسیر وحی، امروزه سخت دچار چالش شده است، تفسیرهای دیگری - به‌ویژه در دانش الهیات و کلام جدید - به جای آن پیشنهاد می‌شود (نمونه را نگر: همتی، ۱۳۹۴: ۵۹)؛ اما در اینجا به همان تلقی حاکم بر عهد جدید وفادار بوده‌ایم.

ل. براساس این است که آرای کلامی نویسندگان شیعی مذهب این مقاله، به پژوهش حاضر راه نیافته است؛ از این‌رو گاه از تعبیری همچون «کتاب مقدس» برای متن عهد جدید استفاده کرده‌ایم یا از بر صلیب شدن حضرت

آن دست نخواهند یافت» (عهد جدید، یوحنا، ۱: ۴۲).

این نکات به وضوح نشان می‌دهد شناخت مفهوم رسول در عهد جدید، هم یکی از مهم‌ترین و پر بسامدترین مفاهیم آن کتاب را باز می‌کند و هم یکی از مهم‌ترین اختلاف میان دو فرهنگ اسلام و مسیحیت را - به شرحی که خواهد آمد - بررسی می‌کند.

۴. روش‌شناسی پژوهش. این پژوهش از رویکرد توصیفی تحلیلی گزاره‌های موجود در این دو متن مقدس بهره برده و با تحلیل آن گزاره‌ها به پرسش اصلی مطرح در این پژوهش پاسخ داده است.

دیدگاه مؤلفان این مقاله به فرهنگ مسیحیت دیدگاه نقد نیست، بلکه دیدگاه پژوهش تطبیقی بوده است. در این رابطه به شش نکته اشاره می‌شود.

الف. بدیهی است در مقاله پیش‌رو، مبنای نویسندگان مبنای مشهور در میان مسیحیان و مسیحیت پژوهان بوده است؛ از این‌رو برای نمونه، حضرت مسیح و حواریون او را موجوداتی واقعی و تاریخ‌مند می‌دانیم که در زمانی خاص در این عالم مادی زیسته‌اند. این نظر در مقابل نظریه اسطوره‌گویی مسیح و رسولان و دیگر عناصر عهد جدید قرار دارد که بنا بر آن، برای نمونه «پطرس، رسولی که کلیدهای ملکوت آسمان بدو سپرده می‌شود، همان ژانوس خدای روم قدیم است که کلیدهایی را حمل می‌کند» (رابرتسون، ۱۳۸۷: ۷۶).

ب. نیز در تحقیق حاضر، مسیحیت را دینی مستقل مدنظر داشته‌ایم؛ زیرا می‌دانیم شماری از یهودیان - همچون ابرا بانل - به مسیحیان چنان می‌نگرند که گویا اینان «صرفاً ابزار فراموش‌شده یهودیان به واسطه آن ارتباط خود را با ایمان مبتنی بر کتاب مقدس خود در تبعید حفظ کنند و دیگر انسان‌های روی زمین در این دوره فترت، با خدا آشنا شوند» (گندمی نصرآبادی، ۱۳۹۴: ۱۶۶). بدیهی است براساس این دیدگاه - که ابن‌میمون نمونه آن را برای اسلام نیز در نظر می‌گرفت (همان) - نمی‌توان به مسیحیت و یا اسلام به منزله دین مستقل

مسیح I سخن گفته‌ایم؛ و بدیهی است استفاده از اینگونه تعابیر، نه براساس اعتقاد به آن، بلکه به علت تطبیقی بودن موضوع مقاله حاضر و لزوم به کار بردن اصطلاحات خاص مسیحیت بوده است.

۵. پیشینه پژوهش حاضر. با توجه به اینکه ماده اصلی این پژوهش بر اخبار و تحلیل گزاره‌های کتب مقدس این دو دین در موضوع مذکور، بنیان نهاده شده است، موضوع این مقاله را می‌توان به گونه عمومی در برخی از مصادر امروزی - همچون: الف: بولس الرسول، (جوزف هولنز)؛ ب: مسیحیت‌شناسی مقایسه‌ای، (محمد رضا زیبائی نژاد)؛ ج: مقارنه الأديان، ج ۲، المسيحيه، (احمد شلبي) - پی گرفت. هرچند در حدود اطلاعات نویسنندگان، تا کنون هیچ پژوهش مستقل جامعی ارائه نشده است که به صورت مستقیم به موضوع حاضر پرداخته باشد.

۶. فرضیه مقاله. در این پژوهش، اثبات خواهیم کرد تفاوتی جوهری در اصطلاح «رسول»، میان دو مذهب اسلام و مسیحیت وجود دارد و اعتقاد به این تفاوت، بر صواب است.

«رسول» در عهد جدید

۱. مفهوم‌شناسی «رسول» در عهد جدید

مفهوم «رسول» و «رسالت» در کتاب مقدس به وضوح بررسی نشده است؛ از این رو، تنها راه شناخت چستی مفهوم این دو لفظ در این کتاب، بررسی کاربردهای این دو در آن است. بررسی کاربردهای کلمه رسول و درک معنای آن، مفهوم رسالت آنان را نیز روشن می‌سازد.

کاربردهای این مفهوم در عهد جدید

اما آیا اساساً می‌توان بر پایه تحلیل آیات عهد جدید، تقسیم‌بندی جامعی از «مفهوم» رسول و اقسام رسولان، مطرح کرد؟ پاسخ به این پرسش مثبت است و پیش از این نیز تقسیمی در این زمینه عرضه شده است (شفیعی، ۱۳۹۵: ۱۰۹). نویسندگان اما در اینجا این تقسیم را بر پایه

همان آیات ارائه می‌دهند:

۱. پیامبران مصطلح

منظور از این عنوان کسانی‌اند که به رسالت از سوی خود خداوند متعال گسیل شده‌اند. مصادیق این عنوان در عهد جدید عبارت‌اند از:

۱/۱. حضرت مسیح

آیات بسیاری به صورت عام، مسیح را فرستاده خدا می‌داند (نمونه را نگر: عهد جدید، متی، ۱۵: ۲۵؛ لوقا، ۱۰: ۱۶؛ یوحنا، ۳: ۱۷)، و در یک آیه نیز عنوان رسول برای ایشان به کار رفته است (عهد جدید، عبرانیان، ۳: ۱). پست در این زمینه می‌نویسد «او رسول خدا بود که از برای نجات جهان فرستاده شد» (پست، ۱۳۸۳: ۴۱۳).

۱/۲. حضرت یحیی

در عهد جدید، متی (۱۱: ۱۰) و لوقا (۷: ۲۷) حضرت یحیی را رسول دانسته است. در این دو آیه، حضرت یحیی با نام یوحنا مَعْمَدان، رسول خوانده شده و در دومین آیه، وصف نبی نیز برای او به کار رفته است.

۱/۳. یعقوب و دیگر رسولان (عهد جدید، ۱ کرنتیان،

۱۵: ۵ تا ۷).

۲. حواریون

حواریون / شاگردان / رسولان، طبقه‌ای است که از دوازده شخصیت اصلی تشکیل می‌شود و مسیح آنها را برای تأسیس کلیسا برگزید (عهد جدید، متی، ۱۰: ۲؛ اعمال رسولان، ۲۱: ۱۴). این طبقه، مهم‌ترین نقطه در موضوع مقاله حاضر است؛ زیرا با وجود حضور به شدت گسترده این مفهوم از رسالت در عهد جدید، مطلقاً نمی‌توان مشابهی برای آن در قرآن کریم دست یافت؛ از این رو، بخش عمده مقاله کنونی به این مفهوم خواهد پرداخت.

۳. رسولان روح‌القدس

اینان کسانی‌اند که نه از طرف حضرت عیسی I - همچون گروه شماره ۲، نگر: ادامه همین مقاله - که از طرف روح‌القدس به رسالت برگزیده شده‌اند. اینان از نظر تعداد، گاه تا پانصد نفر هم دانسته شده‌اند.

۴. رسولان عام

۱. کسانی که از سوی انبیا برای تبلیغ به جایی گسیل می‌شدند (عهد قدیم، اِشعیا، ۶: ۸؛ ۶۱: ۱ تا ۳؛ ارمیا، ۱: ۷).

۲. لزوم احترام به مبلغان به همان اندازه که فرستندگان آنان محترم‌اند (عهد قدیم، ۲ صموئیل: ۱۰).

این دو مورد، متأسفانه نمی‌توانند در شناخت مفهوم «رسول» در عهد جدید ما را یاری کنند؛ با این حال می‌دانیم یهودیان مکتب ربّانین، از سال ۷۰ به بعد سازمان مبلغان رسمی (شلیجین) را بنیان نهاد (المطران نجیب، ۲۰۰۸: ۳۷۸). این سنت به گونه‌ای در میان رسولان مذکور در فرهنگ مسیحیت متقدم نیز به چشم می‌آید، بدین ترتیب آن هنگام که برنابا و سیلا از انطاکیه و اورشلیم به مأموریت گسیل می‌شوند، نامه‌های رسمی‌ای به همراه دارند (عهد جدید، اعمال رسولان، ۱۵: ۲۲) که به نوعی امتداد همان سنت شلیجین است. این مطلب درباره‌ی دو برادری که از جانب پولس به‌عنوان رسولان کلیساها مأموریت می‌یابند (عهد جدید، ۲ کرنتیان، ۸: ۲۳) باز به چشم می‌آید. این فرستادگان به صورت طبیعی از جایگاه ویژه فرستنده خود برخوردار نبودند^۳. بدین ترتیب آشکار می‌شود در دوران نخست مسیحیت که تابع فرهنگ متبوع خود یعنی یهودیت بود، هیچ‌یک از فرستادگان نه از مرتبه نبوت برخوردار بودند و نه از طرف روح‌القدس مبعوث می‌شدند. آنان تنها از شأن نمایندگی و سفارت برخوردار بوده‌اند و بس.

اما در زمان مسیح ایشان چه نگرشی نسبت به «رسولان» داشت؟ آنچه از آیات عهد جدید در این رابطه استخراج می‌شود را می‌توان در چند عنوان گزارش کرد:

۱. مسیح شاگردان چهارگانه نخست خود را دعوت می‌کند که نه صیاد ماهی که صیادان بشر باشند (عهد جدید، متی، ۴: ۱۸ تا ۲۲).

۲. او دوازده تن از شاگردان خود را - که شاگردان چهارگانه نخست هم در میان آنان قرار دارند - انتخاب می‌کند تا «همراه» او باشند و همچون خود او مردمان را به انجیل بشارت دهند و شیاطین را برانند (عهد جدید،

این عنوان، به‌گونه‌ای شامل تمامی مسیحیان، تا بازگشت مجدد عیسی^۴ به زمین می‌شود. بر اساس این، تمامی ایمان‌آوردگان به مسیح، برای ترویج کتاب مقدس، در حکم رسول‌اند (حموی الیسوعی، ۱۹۹۸: ۲۳۴).

۵. پولس که مدّعی بود مسیح او را رسول امت‌ها - غیر از یهودیان - برگزیده (نامه به رمیان، ۱۱: ۱۳).

۶. دو رسول پولس، تیموتاوس و سلوانس (عهد جدید، اتسالونیکیان، ۲: ۷؛ برنابا، ۱؛ کرنتیان، ۹: ۶) که پولس، خود این لقب را برای آنان به کار می‌برد؛

۷. رسولان کذاب / دروغ‌زن؛

۸. رسولان بزرگ {الرُّسُلُ الاکابر} (عهد جدید، ۲ کرنتیان، ۱۱: ۵ و ۱۳؛ ۱۲: ۱۱)؛ (المطران انطونیوس نجیب، ۲۰۰۸: ۳۷۷).

پر واضح است که هرچند شماری از این گروهها، تنها از معنای لغوی رسول برخوردار بوده‌اند، با توجه به برخورداري بخش اعظمی از آنان از معجزات / کراماتی مانند شفادادن بیماران، نمی‌توان کاربرد لفظ «رسول» در اینجا را تنها به‌گونه لغوی و اشتراک لفظی دانست.

وظایف مشترک «رسولان» در عهد جدید

وظیفه مشترکی که تمامی این عناوین را در خود گرد می‌آورد، چیست؟

بیان شد که در عهد جدید، این مطلب به‌وضوح بیان نشده است و باز می‌دانیم عهد جدید و تمامی اعمال رسولان پیشگفته، در فضای یهودی تابع عهد قدیم به انجام رسیده است؛ از این رو می‌توان باز پرسید آیا نگاهی به این مفهوم در عهد قدیم، می‌تواند سابقه تاریخی آن را روشن سازد.

متأسفانه پاسخ به این پرسش منفی است؛ زیرا هرچند در عهد قدیم گه‌گاه - و عمده در ذیل دو مطلب خاص - از نوعی رسالت سخن رفته، نخست در این موارد مطلقاً از لقب رسول استفاده نشده و دوم، همین دو مورد نیز سخت مبهم و غیرواضح است! موارد پیشگفته عبارت‌اند از:

مرقس، ۳: ۱۴).

۳. نیز همانان را به مأموریت می‌فرستد تا «به نام او»
وبه نمایندگی از او سخن گویند (عهد جدید، مرقس، ۶:
۶ تا ۱۳).

۴. او به آنان مأموریت می‌دهد که در میان مردمان
خُبز/ نان توزیع کنند.

۵. او آنان را والی جمعیت‌هایی قرار می‌دهد که به
سوی آنان گسیل می‌شوند (عهد جدید، متی، ۱۶: ۱۸).

۶. او از آنان می‌خواهد که اساس کلیسا باشند، چه
«دیوار محافظ شهر بر دوازده پایه بنیان می‌شود و بر هر
یک از آن پایه‌ها نام یکی از این رسولان نقش می‌بندد»
(عهد جدید، رویا، ۲۱: ۱۴).

می‌دانیم که حضرت موسی تمامی توان خود را - بنا
به نصّ عهد قدیم (عدد ۲۷: ۱۸) - به «یشوع» واگذار
کرده است، و مسیح نیز خود را رسول می‌دانست (عهد
جدید، عبرانیین، ۳: ۱)؛ از این رو رسالت ایشان در امتداد
رسالت حضرت موسی قرار داشت؛ اما گذشته از
گروه‌های ۱ و ۶، آیا رسالت «رسولان» - اعمّ از رسولان
مسیح، رسولان رسولان او و رسولان روح القدس - هم
در همین امتداد قرار دارد؟ پاسخ به این پرسش، با توجه
به بررسی سیستم رسول در انجیل، باز شناخته می‌شود.
اکنون سیستم رسولان در عهد جدید و به‌گونه آماری
الفاظ مربوط به این واژه - ارسال، رساله، رسول - بررسی
می‌شود.

ماده (ر س ل) در قالب باب افعال، جمعاً ۱۹۸ مرتبه در
عهد جدید به کار رفته است (حموی الیسوعی، ۱۹۹۳: ۳۲۲ -
۳۲۰). رساله - به معنی نامه / نوشته - در دو صورت مفرد
و جمع - رساله، رسائل - ۲۴ مرتبه؛ رسالت ۴ مرتبه و کلمه
رسول - در صورت‌های مفرد و جمع: رسول و رسل - ۷۲
مرتبه به کار رفته است (همان: ۳۲۴-۳۲۳). نکته حائز اهمیت
در اینجا آن است که یک مرتبه تمامی رسولان (عهد جدید،
۲ کرنتیان، ۶: ۲۰) و یک مرتبه نیز پولس (عهد جدید،
اِفِسْسیان، ۶: ۲۰) خود را «سفیر» و نه رسول خوانده‌اند؛ یک

مرتبه نیز دو فرستاده یحیی معمدان به‌سوی حضرت مسیح
در محضر ایشان خود را «وقد» یحیی و نه رسول او
خوانده‌اند (عهد جدید، لوقا، ۷: ۲۰) ۴.

آنچه درباره موارد به‌کارگیری ماده «ر س ل» در عهد
جدید به‌شدت شایان توجه است، آن است که در هیچ‌یک
از این موارد ۲۹۸ گانه، هیچ قرینه‌ای به‌همراه صور
گوناگون این لفظ به کار نرفته است تا چستی آن را نشان
دهد؛ همان‌گونه که در هیچ موردی تفاوتی میان رسالت در
موارد شش‌گانه پیشگفته، به چشم نمی‌آید. تنها در مورد
پنجم (رسولان دروغ‌زن) است که می‌توان اصل ادعای
آنان را با توجه به وصف به‌کاررفته برای آنان باطل دانست
و رسول دروغ‌زن را به معنای «آنکه رسول نیست و به
دروغ خود را رسول می‌خواند» دریافت.

در این صورت، متأسفانه از موارد لفظی کاربرد این
ماده در عهد جدید، نمی‌توان به ماهیت رسول در آن کتاب
پی‌برد.

باز دیدیم که گذشته از حضرت مسیح و حضرت
یحیی Φ ، که به‌وضوح خود را رسول خدای متعال
خوانده‌اند، در عهد جدید از دیگر پیامبران الهی - بجز
موارد بسیار اندکی همچون حضرت ابراهیم، یعقوب،
دانیال و اِشعیا Δ - که از نبوت این دو فرد اخیر، اطلاع
درستی در دست نداریم - یاد نشده است. در این میان،
بیشترین بسامد عنوان «رسول»، درباره شاگردان دوازده‌گانه
حضرت مسیح به چشم می‌آید؛ از این رو در ادامه مقاله
حاضر، اخبار مصادیق آن در عهد جدید به بررسی شده
است تا در پرتو این مطلب بتوان پاسخی برای پرسش از
«چستی رسول در کتاب مقدس» بازجست.

۲. مصداق‌شناسی «رسول» در کتاب مقدس

پیش از این اشاره شد عنوان «رسول» در معنای عام آن، در
کتاب عهد جدید بر ۸ گروه اطلاق شده است. اکنون
افزوده می‌شود گذشته از مورد شماره ۱ - که از موارد

حلفی)؛ ۱۰. تِلْدَى؛ ۱۱. شمعون قانونی؛ ۱۲. یهودای اسخریوطی.

در اینجا یکی از سنگین‌ترین آرای مسیحیان دربارهٔ رسولان ظهور می‌کند. مسیحیان برآنند که پس از رستاخیز مسیح و ظهور او بر رسولان، حواریون دوازده‌گانه به‌همراه مادر حضرت مسیح در اورشلیم جمع می‌شوند و ده روزی را به نماز و عبادت می‌گذرانند تا وظیفهٔ خود را دریابند. پس از این دورهٔ ده روزه، ناگهان در می‌یابند که عیسی روح‌الله در آنان تأثیر گذاشته و قدرت او در آنان حلول کرده و «آنان را از خود انباشته است» (همان: ۵۲). در اینجا رسولان مفهومی الهی پیدا می‌کنند که آنان را برای ادای رسالت - و از آن جمله تنظیم برخی از اجزای کتاب مقدس بعدی - آماده می‌سازد. مقابلهٔ پطرس با یوئیل و اندرز به او - که او را یکی از انبیاء یهودی می‌دانند - به همین حالت خاص آنان اشاره دارد.

هرچند عنایت روح‌القدس به رسولان تقریباً در شمار موضوعات مورد اتفاق مصادر مسیحیت و نیز فرهنگ آن است، نمی‌توان رسولان را در شناخت - دست‌کم لایه‌های درونی - پیام حضرت مسیح و شخصیت او موفق دانست. گذشته از انجیل مرقس - که به‌وضوح به ناتوانی رسولان از شناخت مسیح در طول حیات ظاهری ایشان اشاره می‌کند - از خود ایشان نیز منقول است که «کسانی که با من هستند مرا نشناختند» (اسمیت، ۱۳۹۵: ۳۹). در این مطلب، البته تفاوت فاحش میان آن یازده تن با یهودای اسخریوطی کاملاً نمایان است. باز در میان همینان نیز علاقهٔ او به مریم مجدلیه به‌وضوح نشان‌دهندهٔ تفاوت او با دیگران در سطح معرفتش به مسیح بوده: «سائر شاگردان دیدند که وی مریم را دوست دارد و به وی گفتند: چرا او را بیش از ما دوست می‌داری؟ منجی پاسخ داد: چرا شما را به اندازهٔ او دوست نمی‌دارم؟ یک نابینا و کسی که می‌تواند ببیند هنگامی که هر دو در تاریکی هستند مانند یکدیگرند، هنگامی که نور می‌آید کسی که بیناست نور را خواهد دید و کسی که نابیناست در تاریکی خواهد ماند»

همسانی فرهنگ‌های اسلام و مسیحیت است - و مورد ۷ - که اصولاً اطلاق رسول بر آنان به گونهٔ حقیقی نیست - دیگر موارد مندرج در این فهرست شامل حواریون، رسولان روح‌القدس، رسولان عام، پولس، دو رسول پولس و رسولان بزرگ می‌توانند در شمار مسائل تطبیقی بین این دو دین بزرگ قرار گیرند و در چند مورد اختلاف میان این دو را تبیین کنند.

در این میان، بیشترین اطلاعات مندرج در عهد جدید به مورد نخست - حواریون / شاگردان دوازده‌گانهٔ مسیح - باز می‌گردد و کمترین اطلاعات دربارهٔ موارد ۲، ۳ و ۶ ارائه شده است. اکنون با توجه به اینکه بیشترین نقش رسالت در این کتاب برای همان مورد ۱ به کار گرفته شده و دریافت مفهوم رسول در فضای عهد جدید به بررسی کیستی و چیستی اینان وابسته است، به بررسی تفصیلی اخبار اینان براساس عهد جدید می‌پردازیم.

در این مقاله این پرسش‌ها طرح و بررسی شده است:

۱. در عهد جدید، چه کسانی مصداق «رسول» اند؟
۲. ویژگی این افراد چیست؟
۳. چه وظیفه‌ای به عهدهٔ اینان بوده است؟
۴. اینان چگونه و به کدامین شیوه به این عنوان دست یافته‌اند؟

بدین ترتیب شاید بتوان مفهوم «رسول» در عهد جدید را براساس مصادیق آن بازشناسی کرد.

۲/۱. اسامی رسولان

فهرست اسامی رسولان و نیز کیفیت پیوستن آنان به حضرت مسیح، در مجموعه اناجیل هم‌نوا^۵ به صورتی نزدیک به هم، اما نه کاملاً یکسان ذکر شده است. براساس عهد جدید، متی (۱۰: ۲-۴)، مرقس (۳: ۱۶-۱۹)، لوقا (۶: ۱۴-۱۶) و کتاب اعمال رسولان (۱: ۱۳) فهرست اسامی رسولان اینگونه تنظیم می‌شود:

۱. شمعون (پطرس)؛ ۲. اندریاس (برادر پطرس)؛ ۳. یعقوب (فرزند زبیدی)؛ ۴. یوحنا (برادر یعقوب)؛ ۵. فیلیپس؛ ۶. برتولما؛ ۷. توما؛ ۸. متی؛ ۹. یعقوب (فرزند

(همان: ۱۲۸).

اطمینان نداشتند ... حواریون به آن ایمان داشتند ... اما از آن مبهوت بودند» (همان: ۸۸).

به هر روی یاران دوازده‌گانه مسیح در دوران تبلیغ گویا از معجزات و کرامات بسیاری استفاده می‌کرده‌اند. در کتاب اعمال رسولان به‌صراحت آمده است «معجزات و علامات بسیار از دست رسولان صادر می‌گشت» (۲: ۴۲). این مطلب به‌ویژه دربارهٔ پطرس چشمگیرتر بوده است (نمونه را نگر: همان ۵: ۱۲ - ۱۶؛ ۳: ۱ - ۸). گویا رسولان در اظهار کرامات در برخی موارد صرفاً به دعا اکتفا نمی‌کرده‌اند، چه در برخی از اناجیل از مالیدن روغن بر بدن بیماران - که گویا منظور از آن «روغن مقدس» نیست - صحبت شده است (نمونه را نگر: عهد جدید، متی ۱۰: ۱؛ مرقس ۶: ۷ - ۱۳؛ لوقا ۹: ۱ - ۶).

هرچند برخی از گروه‌های مسیحی پیشین و پسین - همچون شاهدان یهوه - بر آنند که «عیسی پس از مرگ بر صلیب با جسم خود از قبر برخواست، رستخیز وی صرفاً روحانی بود و جسم او در قبر ماند» (کاظمی‌راد، ۱۳۹۵: ۲۵۰). اینان اعتقاد خود را به عهد جدید، اول پطرس، ۳: ۱۸۰؛ اول کورنتیان، ۱۵: ۴۵ و ۵۰ مستند می‌سازند^۷. در این باور، نحوهٔ نگرش رسولان به مسئلهٔ رستخیز مسیح و یا دست‌کم گزارش برجای‌مانده از آن، یکسر دچار اشکال می‌شود.

کامل‌ترین اطلاعات دربارهٔ رسولان، در کتاب اعمال رسولان از اجزای عهد جدید آمده‌اند. جون ر. هینلیس با اشاره به این مطلب می‌افزاید که از سرانجام بیشتر رسولان اطلاعاتی در دست نیست (هینلیس، ۲۰۱۰: ۶۶)^۸.

عصر رسولان که با رستخیز عیسی مسیح I در حدود سال ۳۵ م. آغاز و با مرگ آخرین رسول در حدود سال ۹۰ م. به اتمام رسید، به‌گونه‌ای مهم است که بنا بر سخن مک گراث «نزد بسیاری، اندیشه‌ها و اعمال این دوره دست‌کم از جهتی یا به درجاتی در بسیاری از محافل کلیسایی معیار بوده است» (مک گراث، ۱۳۹۳: ۲۳۰).

۲/ ۲. حواریون: شاگردان مسیح

به هر روی «با این رسالت و پیمان است که کلیسا آغاز شده و تا امروز استمرار یافته تا گواه بر مسیح زنده‌ای باشد که بر مرگ چیره شد» (آناولیوس و براون، ۱۳۹۵: ۴۳).

و از همه مهم‌تر آنکه به روایت عهد جدید، مسیح فرموده بود که «آمده‌ام آنچه را گم شده بیابم و نجات دهم» (عهد جدید، لوقا ۱۰: ۱۹) و نخستین چیزی که او یافت و به باور مؤمنان مسیحی آن را نجات داد، همین رسولان / شاگردان دوازده‌گانه او بودند.

این تعبیر «مملو بودن از روح القدس»، بعدها برای کسان دیگری غیر از این دوازده‌تن نیز به کار رفته است؛ برای نمونه همین تعبیر را هاکس دربارهٔ استیفان - «یکی از هفت نفری که کلیسای اورشلیم آنها را برای کمک به حواریون در خدمت به فقرا تعیین نمود» (دانیلو، ۱۳۹۳: ۱۰۹ پاورقی) - نیز به کار برده است (پست، ۱۳۸۳: ۵۰).

اما جامعهٔ رسولان پس از دورهٔ چهل روزه‌ای که مسیح پس از رستخیز از میان مردگان در زمین اقامت داشت (عهد جدید، متی، ۱: ۱۲) چه تفکر و حالتی داشته‌اند؟ آیا از ایمانی یکسان و حالتی یگانه برخوردار بوده‌اند؟ و نسبت به آنچه انجیل متی - و دیگر اجزای عهد جدید - دربارهٔ کیفیت برگزیدگی آنان برای رسالت گزارش می‌دهد، کاملاً یقین داشته‌اند؟ مری جوویور در این باره می‌نویسد «امروزه گاهی مسیحیان فکر می‌کنند حواریون، عیسی برخاسته از میان مردگان را دیدند و طرح و نقشه‌ای از او به دست آوردند و با میل و رضا اقدام به تأسیس امت مسیحی کردند. حقیقت این است که اعضای جامعهٔ اولیهٔ مسیحی با یکدیگر اتفاق نظر نداشتند و یکدیگر را به‌درستی نمی‌فهمیدند، رابطهٔ آنان با یکدیگر هماهنگ‌تر از گروه‌های دیگر نبود و بحث و استدلال آنان ضعیف‌تر از دیگران نبود^۶ و همچنین صلح‌جوتر از دیگران نبودند» (ویور، ۱۳۹۳: ۸۷). او دربارهٔ رسولان برآنست که «آنان مطمئن بودند که عیسی از میان مردگان برخاسته است ... اما دربارهٔ لوازم این تجربه یقین و

گنوسی را با شمعون رسول یکی دانسته است و بعدها ایرنائوس و ترتولیان نیز به همین سان میان آن دو خلط کرده‌اند (ولفسن، ۱۳۸۹: ۵۴۴).

۲/۳. رویدادهای مهم در عصر حواریون

سه رویداد مهم در «عصر حواریون» اتفاق افتاد که عبارت‌اند از:

۱. فعالیت‌های حواریون عیسی؛
۲. نگارش بخش‌های مختلف عهد جدید؛
۳. پیدایش دو نظام الهیاتی جداگانه (سلیمانی اردستانی، ۱۳۹۵: ۳۹).

در اینجا می‌توان به بررسی «نقش‌ها و کاربردهای رسولان» در سه محور اشاره کرد:

- ۱- نقش اجتماعی؛
- ۲- نقش مذهبی؛
- ۳- و نقش تاریخی آنان.

۳. نقش‌ها و کارکردهای رسولان در سنت مسیحی

گذشته از وظیفه‌ای که مسیح در ابتدای دعوت خویش بر دوش رسولان نهاد یا یکی از آنان - پولس - برای خود برگزید، از سه دسته نقش و کارکرد رسولان در بیست قرن سنت پیوسته مسیحی می‌توان یاد کرد که نخست نشان‌دهنده چگونگی رسالت آنان و زان‌پس نشان‌دهنده تأثیر تاریخی همانان است. نقش اجتماعی آنان در بنیان‌نهادن کلیسا به منزله جامعه پیوسته مسیحی، نقش مذهبی آنان در تدوین عهد جدید و نقش تاریخی آنان در ابلاغ پیام مسیح، سه نقش و کارکردی است که هنوز هم در جامعه و فرهنگ مسیحیت بروزی آشکار و ظهوری کامل دارد.

این سه نقش می‌تواند برخی دیگر از زوایای تفاوت میان مفهوم «رسول» در دو مذهب مسیحیت و اسلام را به نمایش بگذارد. در اینجا این سه کارکرد بررسی اجمالی شده است.

۳/۱. نقش اجتماعی رسولان

شمعون / پطرس، نخستین ایمان‌آوردنده مسیح بود

در عهد جدید، تعبیری دیگر نیز در کنار لفظ رسول برای این دسته از یاران اولیه عیسی ناصری به چشم می‌آید. واژه «شاگرد» که به گونه‌ای نشان‌دهنده اعطای قدرت الهی او به آنان است. در تمامی این موارد، دو نکته عمده به چشم می‌آید: نخست تکرار عدد دوازده^۹ و دو دیگر اخبار از اعطای قدرتی ویژه که تنها در تصرف خود مسیح بوده است «و دوازده شاگرد خود را طلبیده ایشان را بر ارواح پلید قدرت داد، که آنها را بیرون کنند و هر بیماری و رنجی را شفا دهند» (عهد جدید، متی، ۱۰: ۱)؛ «پس دوازده شاگرد خود را طلبیده به ایشان قوت و قدرت بر جمیع دیوها و شفا دادن امراض عطا فرمود» (عهد جدید، لوقا، ۹: ۱؛ متی، ۲۰: ۱۷). توجه به این نکته نیز ضروری است که اصطلاح «شاگرد» در عهد جدید بر شماری دیگر از یاران مسیح جز از این دوازده نفر هم اطلاق شده است (نگر: عهد جدید، متی، ۲۷: ۵۲؛ یوحنا، ۶: ۶۶ - ۶۷؛ اعمال رسولان، ۲۱: ۱۶)؛ اما اصطلاح رسول اصطلاحی اخص از عنوان شاگرد است و بر تمامی شاگردان مسیح اطلاق نمی‌شود؛ چه از آیه ۱۳ اصحاح ۶ انجیل لوقا چنین برداشت می‌شود که عنوان رسول، تنها برای همان دوازده شاگرد اصلی کاربرد دارد که شاهد رستاخیز مسیح بودند «و چون روز شد شاگردان خود را پیش طلبیده، دوازده نفر از ایشان را انتخاب کرده، ایشان را نیز «رسول» خواند».

شاهد این مطلب آنست که پولس در مقام استدلال بر رسالت خویش، بدان استدلال می‌کرد که او نیز عیسی مسیح را پس از رستاخیز دیده است؛ از این رو - دست‌کم - مأمور است تا به ارشاد کرنیتان پردازد (عهد جدید، اوّل کرنیتان، ۹: ۱ - ۲).

اهمیت هر یک از رسولان در بستر تاریخ به علتی دیگر نیز وابسته است و آن خطای شماری از اندیشمندان متأخر مسیحی در انتساب برخی از آرا و فعالیت‌ها به یک یا گروهی از رسولان بوده است. هری ولفسن نشان می‌دهد چگونه یوستین - ملقب به شهید - شمعون

کرده و کلمات آنان کلمات خدا را عرضه می‌کند، و از این رو کاملاً خطاناپذیر است» (همان: ۲۷۶). براساس این دیدگاه، رسولان با تأثیر از الهام الهی به تدوین بخش‌هایی از عهد جدید می‌پرداختند که پرداخته آنان است. این همان چیزی است که پیش از این با نام «پُرشدن ایتان از مسیح مقدّس» از آن یاد شد.

۳/۲/۲. وصیت

بنا بر نصّ عهد جدید، حواریون - و دست‌کم پطرس، بزرگ آنان - از سوی خود حضرت مسیح Γ برگزیده شد تا جامعه مسیحی بر وجود او بنا شود. از این مفهوم در فرهنگ اسلامی به وصیت تعبیر شده و به‌ویژه شمعون وصی حضرت مسیح دانسته شده است. این تعبیر - گذشته از بسیاری از مصادر روایی و تاریخی که موضوع مقاله حاضر نمی‌تواند باشد - در شماری از تفاسیر کهن قرآن کریم در ذیل آیه شریفه ۱۴ سوره یاسین (۳۶) به‌وضوح آمده است. سلیمانی (۱۴۲۳، ۳: ۵۷۵)، رازی (۱۴۰۸، ۷: ۲۱۲)، و ابن جوزی (۱۴۲۲، ۳: ۵۲۰) در شمار کسانی‌اند که شمعون را وصی عیسی Γ خوانده‌اند.

همچنین شماری از دیگر مفسران، این رأی را نمی‌پذیرند یا با آن همدلی کامل ندارند؛ در این شمار است فیض کاشانی (۱۴۱۸، ۲: ۱۰۳۳) که در متن تفسیر آیه مورد اشاره هیچ اشاره‌ای به این مطلب نمی‌کند و پس از پایان آن تنها با ذکر «وقیل» از این وصیت یاد می‌کند که به‌صراحت نشان‌دهنده همراهی نکردن او با این سخن است. سید عبدالاعلی سبزواری نیز در ذیل آیه ۵۲ سوره آل عمران (۳)، هرچند فضائلی را برای حواریون ثابت می‌داند، باز می‌نویسد «إلّا أنّ جمیع ذلک لایدلّ علی کونهم أوصیاء» (سبزواری، ۱۴۰۹، ۵: ۳۳۶).

با صرف نظر از این اختلافات - که نمی‌توان در اینجا بدان پرداخت - تنها اشاره می‌شود که وصی بودن حواریون دوازده‌گانه یا وصی خاص بودن پطرس می‌تواند در شمار عناصر مشترک میان دو فرهنگ اسلامی و مسیحی، بر پایه قرآن کریم و عهد جدید دانسته شود.

(عهد جدید، متی، ۴: ۱۸؛ مرقس، ۱: ۱۶؛ لوقا، ۵: ۸). فقرات ۱۵ تا ۱۷ اصحاح ۲۱ انجیل متی نشان می‌دهد عیسی مسیح Γ پطرس را به جانشینی خود در پاسداری از گوسفندان و خوراک دادن به آنها برگزیده است. گذشته از رهبری مسیحیان و مرجعیت دینی برای آنها، برخی از مسیحیت‌پژوهان معاصر احتمال داده‌اند از این فقرات «شاید بتوان ولایت تکوینی را نیز نتیجه گرفت» (سلیمانی اردستانی، ۱۳۹۵: ۴۰).

پیش از این، به سخن عیسی مسیح Γ خطاب به پطرس اشاره شد که او را «صخره‌ای که کلیسای خود را بر آن بنا می‌کنم» نامید. این کلیسا هرچند پیش از این در میان جامعه یهود زندگی می‌کرد، «مسیحیان، جامعه مسیحی را کلیسا می‌نامند» (رسول زاده و باغبانی، ۱۳۹۱: ۱۰۵). حال با توجه به اینکه «کلیسا در مسیحیت به معنای امت است و از آن جامعه مسیحیت اراده می‌شود» (همان: ۱۰۹) می‌توان دریافت نقش پطرس رسول در تشکیل جامعه مسیحیت چه اندازه برجسته است.

۳/۲. نقش مذهبی رسولان

۳/۲/۱. تدوین مهم‌ترین بخش‌های عهد جدید

نقش رسولان در تولید بخش‌هایی از عهد جدید بی‌رقیب است؛ زیرا همینان بودند که از حدود سال ۳۰م تا حوالی سال ۱۰۰م. به تدریج آثاری را پدید آوردند که سرانجام در شمار بخش‌های گوناگون عهد جدید قرار گرفت؛ اما نقش رسولان در این میانه چه بود. مراسله دوم تیماؤس (۳: ۱۶ تا ۱۷) به‌صراحت کتاب مقدّس را «الهام خداوند» می‌داند و از همین روست که «فیلون اسکندرانی فیلسوف یهودی یونانی زبان، کتاب مقدّس را یکسره الهام می‌دانست و معتقد بود که خدا کاتبان کتاب‌های مقدّس را چون ابزار بی‌اراده انتقال اراده الهی به کار گرفته است» (گراث، ۱۳۹۳، ۱: ۲۷۴). همین مطلب در دوره اخیر باز به‌وسیله مکتب قدیم پرینستون پی‌گیری و بازآرایی شده است «الهام همان تأثیر خارق‌العاده و فوق طبیعی است ... که روح القدس بر نویسندگان کتاب‌های مقدّس ما اعمال

معروفترین آنها مریم مجدلیه است» (کونگ، ۱۳۸۹: ۱۷). بدین ترتیب می‌توان گفت «رسول» در عهد جدید معنای اصطلاحی ندارد و اگر سعی در اصطیاد معنای اصطلاحی برای آن داشته باشیم، می‌توان رسول را کسی دانست که از سوی عیسی مسیح برای رساندن انجیل به گوسفندان گمشده مأمور شده است.

«رسول» در قرآن کریم

در این قسمت به بررسی همین مفهوم براساس قرآن کریم پرداخته شده است؛ اما بخش حاضر از حجمی کوتاه‌تر از حجم بخش نخست برخوردار خواهد بود. در این رابطه اشاره به دو نکته ضروری می‌نماید:

۱. در قرآن کریم مفهوم مورد بحث ما همچون دیگر مفاهیم الهیاتی - مانند توحید، صفات باری، شرایط امام و امامت و کیفیت بعث و نشور - به تفصیل، یاد و درباره آن آیاتی چند نازل شده است.

۲. در فضای شیعی انجام پژوهش حاضر، آشنایی خوانندگان با مفهوم قرآنی رسول، با مفهوم کتاب مقدسی آن یکسان نبوده است و بلکه می‌توان گفت مقدار دانسته‌های آنان از فرهنگ قرآنی مقایسه‌پذیر با دانسته‌های آنان از فرهنگ برخاسته از عهد جدید نیست. بدین دو علت، آنچه در فصل حاضر براساس آیات مبارک قرآن مجید ارائه می‌شود، از حجمی بسیار کوتاه‌تر مطالب فصل نخست است.

تذکر یک نکته در اینجا ضروری است و آن اینکه، همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، در عهد جدید هیچ‌گاه از رسولان دوازده‌گانه به‌عنوان نبی یاد نشده است و اساساً نمی‌توان آنان را نبی خواند؛ هرچند در آن کتاب اصولاً مفهوم نبوت مفهومی مستقل و یا هم‌تراز رسالت به‌شمار نمی‌آید.

اما در فرهنگ اسلامی با توجه به کاربرد هر دو لفظ نبی و رسول در قرآن کریم، از تفاوت میان این دو لفظ - و گاه با اضافه لفظ امام، از تفاوت این سه - سخن رفته است. گذشته از روایات موجود در این مسئله - که محدثانی

۴. «زن» و رسالت

می‌دانیم که «عیسی هیچ زنی را به‌عنوان رسول انتخاب نکرد» (کونگ، ۱۳۸۹: ۱۷)؛ اما این سخن کونگ ناظر به همان دوازده رسول اصلی است که هیچ زنی در میان آنان وجود ندارد؛ با این حال در عهد جدید، اعمال رسولان (۲۱: ۹) از چهار دختر فیلیپ نیز به‌صراحت یاد شده است که در شمار رسولان بوده‌اند.

انجیل مرقس (۷: ۲۴ تا ۳۰) از زنی سریانی فنیقی یاد می‌کند که هرچند وثنی (غیر یهودی) است، برای شفای فرزند خردسالش به مسیح متوسل می‌شود و مسیح نیز حاجت او را بر می‌آورد.

هانس کونگ به نقل از الریش ویلکنز می‌آورد که «یونیا / جونیا احتمالاً در سلک گروه معدود از مبلغان پیشگامی است که به‌عنوان «رسولان» از اعتبار فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند و بعدها فقط پولس به جرگه آنها افزوده شد. این گروه جمع وسیع‌تری از گروه دوازده نفره رسولان است» (کونگ، ۱۳۸۹: ۲۹).

پایان رساله پولس به رومیان (۱۶: ۱ تا ۲۴) هم در اینجا به شدت درخور اعتناست؛ زیرا «ده تن از بیست و نه شخصیت مهم مورد خطاب، زن هستند» (کونگ، ۱۳۸۹: ۲۹). در اینجا یونیا / جونیا در کنار اندرونیکوس به‌عنوان «شخصیتی برجسته در میان رسولان {کبار الرسل}» یاد می‌شود که حتی پیش از خود پولس به مسیح ایمان آورده است (همان).

نامه پولس به فیلیپیان (۴: ۲) نیز نشان می‌دهد زنانی همچون اُفودییه و سیتیخی / صُنطیخه - که از کیستی آنان هیچ نمی‌دانیم؛ نگر: الکتاب المقدس، العهد الجديد، ۲۰۰۷، ذیل همین آیه، حاشیه شماره ۱ - مثل خود پولس و دستیارانش «برای انجیل مبارزه می‌کرده‌اند». نیز می‌دانیم «زنان، مسیح و حواریون او را از جلیل تا اورشلیم همراهی می‌کنند ... جوئنا، سوزانا، مریم مادر یعقوب و یوشا، سالومه و بسیاری زنان دیگر که اولین و

۲/۵. وظائف رسولان الهی؛
 ۲/۶. مؤید بودن آنان به معجزه؛
 ۲/۷. نتیجه وظائف آنان.
 در اینجا درباره شماری از این مسائل، توضیحی کوتاه ارائه می‌شود:

۲/۱. چیستی رسالت رسولان
 البقره (۲): ۱۳۰؛ آل عمران (۳): ۳۳؛ الحج (۲۲): ۷۵؛
 النمل (۲۷): ۵۹؛ ص (۳۸): ۴۵ تا ۴۸.
 در قرآن کریم به هنگام یادکرد از رُسل، بارها به گزینش /
 انتخاب / اصطفاء الهی اشاره شده است. برگزیدگان، همان
 رسولان الهی‌اند؛ از این رو رسالت را برگزیدگی و انتخاب
 شدگی الهی دانسته‌اند که از آن به بعثت تعبیر می‌شود.
 ماوردی (۱۴۰۹: ۵۲)، ابن‌سینا (۱۳۲۶: ۱۲۴) و بسیاری از
 متکلمان و حکما به همین مطلب اشاره کرده‌اند.
 مشیت _ به معنای اختیار و انتخاب - الهی نیز در
 همین معنی به کار رفته است: البقره (۲): ۹۰.

۲/۲. صفات رسولان الهی
 صفاتی که در اینجا براساس نصوص قرآن کریم برای
 انبیاء عظام یاد می‌شود، صفاتی عمومی است که بر تمامی
 آنان صادق است. این صفات را براساس متون مفسران و
 متکلمان مسلمان می‌توان به صورت جزئی تر نیز یاد کرد؛
 اما از آنجا که این مطلب خارج از موضوع این مقاله است،
 بدان پرداخته نشد. شُبْر در فصلی که به «صفات الانبیاء»
 اختصاص داده، از این اوصاف یاد کرده است (۱۴۲۴:
 ۱۴۵). قاضی عیاض (۱۴۰۷: ۱: ۲۹۰)، سبحانی (گوناگون،
 ۲۰۴) و عسکری (۱۴۱۲: ۱: ۴۳) نیز گاه به اجمال و
 گاه به تفصیل به این مطلب پرداخته‌اند.

۲/۲/۱. اخلاص
 الانعام (۶): ۹۰؛ الفرقان (۲۵): ۵۷؛ الشعراء (۲۶): ۱۰۹
 و ۱۴۵ و ۱۶۴ و ۱۸۰.
 ۲/۲/۲. امانت‌داری
 الاعراف (۷): ۶۸؛ الشعراء (۲۶): ۱۰۷ و ۱۲۵ و ۱۴۳؛
 الدخان (۴۴): ۱۸.
 ۲/۲/۳. بشریت

همچون صفار قمی (۱۴۰۴: ۱: ۳۶۹)، کلینی (۱۴۰۷: ۱:
 ۱۷۶) و مفید (۱۴۱۳: ۳۲۸) آن را نقل کرده‌اند - متکلمانی
 مانند فاضل مقداد (۱۴۱۲: ۴۲)، بغدادی اشعری (۲۰۰۳:
 ۱۲۶) و ماوردی (۱۴۰۹: ۵۱) نیز بدان پرداخته‌اند.
 اما در این مقاله مفهوم رسول فارغ از اینگونه
 تفاوت‌ها مد نظر قرار گرفت؛ زیرا موضوع مقاله حاضر
 مقارنه میان این دو مفهوم در اسلام و مسیحیت بوده است؛
 از این رو به رسول با توجه به اطلاق قرآنی آن نظر
 داشته‌ایم. این اطلاق گاه شامل مفهوم نبی - باوجود
 تفاوت‌های میان آن دو - نیز می‌شود.

در اینجا تلاش شده است با مراجعه به نصوص قرآن
 کریم، آنچه درباره این مفهوم در این متن مقدس آمده
 است تصنیف و گزارش شود. همچنین در مواردی که
 آیات متعددی بر یک مطلب دلالت کند، تنها به ۵ آیه - و
 نه تمامی آیاتی که در جریان پژوهش حاضر فیش شده‌اند
 - اشاره می‌شود.

۱. رسالت

صورت مصدری ماده «ر س ل» در قرآن کریم به کار
 نرفته است؛ اما مفهوم رسالت در قرآن کریم در دو معنی
 به کار رفته است:

۱/۱. معنای لغوی عام آن (فرستادن):
 الاعراف (۷): ۱۱۱؛ یوسف (۱۲): ۳۱؛ الشعراء (۲۶):
 ۵۳؛ النمل (۲۷): ۲۸ و ۳۷.
 ۱/۲. معنای خاص اصطلاحی آن:
 البقره (۲): ۱۵۱؛ المائده (۵): ۷۰؛ الاعراف (۷): ۵۹؛
 هود (۱۱): ۷۰؛ الرعد (۱۳): ۳۸.

۲. رسول

در قرآن کریم، مهم‌ترین مفاهیم مربوط به «رسول»،
 بیان و گاه تبیین و نیز تأکید شده است. این مفاهیم
 براساس این نصوص مقدس اینگونه دسته‌بندی می‌شود:

۲/۱. چیستی رسالت رسولان؛
 ۲/۲. صفات رسولان الهی؛
 ۲/۳. اقسام رسولان الهی؛
 ۲/۴. درجات رسولان الهی؛

مریم (۱۹): ۳۰؛ التحريم (۶۶): ۱۰.

۲/۲/۷. مذكر بودن

النحل (۱۶): ۴۳؛ الانبياء (۲۱): ۷.

همان گونه که در بخش نخستین این مقاله ذکر شد در عهد جدید نه از رسالت مستقل زنان سخنی رفته بود و نه هیچ زنی در میان رسولان دوازده گانه به چشم می آمد؛ با این حال شماری از زنان در شمار رسولان / مبلغان کیش مسیح قرار داشتند و در شمار اعضا کلیسای اولیه دیده می شدند؛ اما در اسلام علاوه بر اینکه از رسالت هیچ زنی خبری به دست نیست، اساساً «مرد بودن» در شمار شروط رسالت آمده است. آلوسی به نقل از برخی متکلمان به این شرط اشاره می کند (۱۴۱۵، ۱۳: ۱۷۶)؛ با این حال این مطلب به تصریح از قرآن کریم استفاده نمی شود. از همین روست که بیضاوی در تفسیر آیه ۱۰۹ سوره یوسف، استفاده نفی نبوت نساء از این آیه را به قائل مجهول نسبت می دهد (۱۴۱۸، ۳: ۱۷۸)؛ اما شیخ طوسی در تفسیر آیه ۴۲ سوره آل عمران، هر چند جریان معجزات به دست زنان صالح و مؤمن را روا می داند، به صراحت نبوت اینان را نفی می کند (بی تا، ۲: ۴۵۷). سخن طباطبایی نیز می تواند بیان کننده همین مبنا باشد (۱۴۱۷، ۱۱: ۲۷۸).

در میان متکلمان، تفتازانی صریحاً ذکر نبوت را در شمار شروط نبوت آورده (۱۴۰۹، ۵: ۶۱) است؛ حمصی شیعی نیز بر همین مبناست (۱۴۱۲، ۱: ۴۲۹). گویا این دو دسته هیچ دلیل متقنی در این مسئله در دست ندارند؛ از این رو کمال الدین شافعی اشاره می کند ادله هر دو دسته مثبتان و نافیان این شرط، تماماً ظنی است (۱۴۲۵: ۳۳).

۲/۳. اقسام رسولان الهی

در قرآن کریم رسولان الهی به دو قسم صاحبان عزم / همت و دیگر رسولان تقسیم شده اند. از پیامبران صاحب همت / اولوالعزم در دو جا یاد شده است.

الأحزاب (۳۳): ۷؛ الأحقاف (۴۶): ۳۵.

هر چند مفسران در چیستی عزم و مراد از آن در اینجا اختلاف دارند (نگر: سمرقندی، بی تا، ۳: ۲۹۵) و پاره ای از

المائده (۵): ۷۵؛ هود (۱۱): ۲۷؛ ابراهیم (۱۴): ۱۰ و الحجر (۱۵): ۳۳؛ الکهف (۱۸): ۱۱۰.

منظور از «بشر» بودن در اینجا مفهومی مترادف «آدمی زادگی» و در مقابل فرشته یا جن بودن است (بیضاوی، ۱۴۱۸، ۵: ۶۶). در اینکه رُسل از جنس بشر و نه فرشتگان بوده اند، به تبعیت از تصریحات قرآن کریم، هیچ اختلافی میان مسلمین نیست. فیض کاشانی در ذیل آیه ۱۱۰ سوره کهف توضیح می دهد همه انسان ها در اصل بشریت یکسان اند، اما همان گونه که خداوند به برخی از آنان سلامتی و ثروت و زیبایی می بخشد، به بعضی دیگر نیز رتبه نبوت را بخشیده است (۱۴۱۸، ۲: ۷۳۲). هر چند برخی از مفسران - همچون ابو حیان اندلسی (۱۴۲۰، ۷: ۲۳۳) - اینگونه آیات را به معنای نفی علم ذاتی انبیاء نسبت به وحی دانسته اند، به هر حال لازمه این مطلب همان بشر بودن رسولان الهی است.

این مطلب در شمار موارد توافق شده دو فرهنگ اسلامی و مسیحی درباره رسولان است.

۲/۲/۴. صدق

البقره (۲): ۴۱؛ الاعراف (۷): ۷۰؛ هود (۱۱): ۳۲؛ الشعراء (۲۶): ۳۱؛ فاطر (۳۵): ۳۱.

۲/۲/۵. علم

البقره (۲): ۳۱؛ النساء (۴): ۱۱۳؛ یوسف (۱۲): ۳۷ و الانبياء (۲۱): ۷۴.

هر چند در قرآن کریم از حیطة دانش رُسل سخنی به میان نیامده و مفسران و متکلمان ما نیز چندان به این مبحث نپرداخته اند، می دانیم «کمال عقل و ذکاوت و فطنت» در شمار شروط عام نبوت قرار دارد که هیچ نبی و رسولی از آنها برکنار نیست (نگر: تفتازانی، ۱۴۰۹، ۵: ۶۱). نیز می دانیم «وجب أن یکون {النبي و الرسول} متصفاً بأوصاف المحامد» (فاضل مقداد، ۱۴۱۲: ۳۹) که بدون تردید علم نیز در شمار اوصاف پسندیده قرار دارد.

۲/۲/۶. عبودیت

الانبياء (۲۱): ۷۳؛ ص (۳۸): ۴۴؛ النساء (۴): ۱۷۲؛

علاوه بر معنای لغوی آن - که درباره ملائکه به کار رفته است - در معنای اصطلاحی خود یعنی شخصی که با دریافت پیامی از خداوند متعال، مأمور ابلاغ آن به دیگران بوده نیز کاربرد داشته است.

نتیجه

در مقاله حاضر، ابتدا مفهوم «رسول» در عهد جدید و سپس مصداق‌شناسی آن براساس همین کتاب بررسی شد. در این بخش با بررسی اخبار مهم‌ترین مصداق رسول در کتاب مقدس - یعنی حواریون دوازده‌گانه - آغاز و سپس تأثیرات مذهبی، اجتماعی و تاریخی آنان در فرهنگ مسیحیت، گزارش و بعد از آن همین مفهوم در قرآن کریم بررسی شد. اکنون براساس مجموعه پژوهش حاضر نتایج زیر ارائه می‌شوند:

۱. در عهد جدید از هشت گونه رسول یاد شده است. از میان این هشت گونه، تنها دو گونه آن (شماره ۱: پیامبران مصطلح و شماره ۸: پیامبران بزرگ) در شمار گونه‌های مورد اتفاق این دو دین بوده است و در بقیه گونه‌ها اختلافی اساسی به چشم می‌آید.

۲. رسولان در عهد جدید، از یک هسته مرکزی ۱۲ نفره، هسته دوم ۷۰ نفره و زان پس لایه نهایی ۵۰۰ نفره تشکیل می‌شوند؛ حال آنکه در قرآن کریم تنها از یک دسته رسول - با رعایت تفاوت درجات و مراتب آنان - یاد شده است.

۳. هسته اول رسولان در عهد جدید از میان مردم عادی جامعه با مشاغل ساده برخاسته‌اند و هیچ‌کدام به خاندان‌های مذهبی یهود وابسته نبوده‌اند؛ اما در قرآن کریم از طبقه اجتماعی بسیاری از رسولان یاد نشده است.

۴. همه اینان در پی دعوت مسیح I به این منزلت دست می‌یابند و هیچ‌کدام ادعای رسالتی الهی نداشته‌اند؛ حال آنکه رُسل مذکور در قرآن کریم، یک سر از سوی خداوند متعال مبعوث می‌شوند.

۵. رسولان دوازده‌گانه، به‌نوعی مبلغان مذهبی شمرده می‌شدند. در میان رسولان مذکور در قرآن کریم نیز

آنان همچون ابن‌عجیبه در تفسیر آیه ۳۵ سوره احقاف، عزم را به معنای ثبات و حزم دانسته‌اند (۱۴۱۹، ۵: ۳۴۹)، بنا بر پاره‌ای روایات منظور از عزم در اینجا ثبوت شریعت و کتاب برای برخی از انبیاء الهی است (نگر: بحرانی، ۱۴۱۶، ۵: ۵۰). شیخ طوسی نیز پس از بررسی اقوال مفسران، سرانجام همین مطلب را طرح می‌کند (بی تا، ۹: ۲۸۷).

۲/۴. درجات رسولان الهی

در قرآن کریم به تصریح از درجات رُسل یاد شده است.

البقره (۲): ۲۵۳؛ الإسراء (۱۷): ۵۵.

در این آیات از سخن گفتن با خداوند و اعطای کتاب، در شمار عوامل برتری درجه برخی از انبیاء بر دیگر رُسل یاد شده است. گذشته از تصریح قرآن کریم، این مطلب در احادیث نیز وارد شده است؛ به‌گونه‌ای که ابن‌منده اصفهانی بابی را بدان اختصاص داده است (۱۴۲۲: ۲۴۷). ابن‌میمون متکلم یهودی نیز یازده مرتبه برای انبیاء الهی برشمرده است (۱۹۷۲: ۴۳۲). حکیم سبزواری در شمارش مراتب مرسلین، انبیاء را فروتر از رُسل، و رُسل را فروتر از اولوالعزم، و آنان را فروتر از پیامبر خاتم [دانسته است (۱۳۷۲: ۱۱۵)؛ به هر حال دارای درجه و مراتب بودن فرستادگان الهی، در شمار مسائل متقن در فرهنگ اسلامی است.

۲/۵. وظایف رسولان الهی

در قرآن کریم به دو امر به‌عنوان وظایف اصلی رُسل اشاره شده است:

۲/۵/۱. برپاداشتن حجّت

النساء (۴): ۱۶۵؛ التّوبه (۹): ۱۱۵؛ یونس (۱۰): ۴۷؛

الإسراء (۱۷): ۱۵.

۲/۵/۲. تبلیغ رسالت

المائدة (۵): ۶۷ و ۹۲ و ۹۹؛ الأنعام (۶): ۱۹ و ۴۸ و

۵۱.

این موارد می‌تواند چهارچوب کلی رسالت و رسول را براساس نصوص صریح قرآن کریم باز کند.

بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد «رسول» در قرآن کریم،

۲. تفصیل مطلب را نگر: شمس، ۱۳۹۴: ۴۳.

۳. «هیچ فرستاده‌ای برتر از فرستنده خود نیست» (یوحنا، ۱۳: ۱۶).

۴. استفاده از الفاظ عربی در اینجا بدان سبب است که تا آنجا که مؤلفان این مقاله آگاه‌اند، از سویی کشف الفاظ عهد جدید به زبان فارسی تا کنون تدوین نشده است و از سویی دیگر، کشف عربی کاملاً با متن عربی رسمی عهد جدید سازگاری دارد.

۵. منظور از «انجیل‌های هم‌نوا»، سه انجیل متی، مرقس و لوقاست که از نظر سبک و محتوا با هم شباهت دارند؛ از این رو این سه را انجیل‌های هم‌نوا خوانده‌اند. در مقابل این سه، انجیل یوحنا قرار دارد که در اصطلاح آن را انجیل غیرهم‌نوا / غیرهم‌نظر می‌خوانند (سلیمانی اردستانی، ۱۳۹۵: ۵۱). نیز نگر: ضیاء توحیدی، ۱۳۹۳، ۸۷.

۶. چنین است در ترجمه.

۷. درباره شاهدان پهوه که یکی از انشعاب‌های مسیحیت پروتستان است. نگر: براون، ۱۳۹۱: ۸۷.

۸. راقم این سطور به متن انگلیسی این کتاب دسترسی ندارد، اما با توجه به ترجمه عربی و فارسی آن، می‌پندارم در این موضع از ترجمه فارسی این متن، اشتباهی روی داده است؛ زیرا در متن عربی به‌هنگام یادکرد از منبع اصلی اخبار اینان آمده «ویقتضی سفر اعمال الرسل علی هولاء الحواریین» (جون ر. هینلیس، ۲۰۱۰: ۶۶) و در ترجمه فارسی در برابر این جمله چنین آمده است «نویسنده کتاب اعمال رسولان از اطلاق این واژه به آنان تا حدّ اعلای امکان می‌پرهیزد» (جان آر. هینلز، ترجمه گروه مترجمان، ویراستار ع. پاشایی، ۱۳۹۳: ۳۳۴). هرچند تنها با دسترسی به متن انگلیسی اثر حاضر از وقوع این خطا اطمینان می‌یابیم، عنوان «کتاب اعمال رسولان» و مراجعه به همان ابتدای آن (عهد جدید، اعمال رسولان، ۱: ۱ و ۲۵ و ۲۶) نشان می‌دهد چنین پرهیزی آن هم «تا حدّ اعلای امکان» در بین نیست.

۹. در مقدمه مقاله اشاره شد که دیدگاه مؤلفان این نوشته،

تنها برخی از آنان صاحب شریعت مستقل شمرده شده و بقیه در شمار مبلغان مذهب پیامبران پیشین بوده‌اند.

۶. رسولان عهد جدید، به‌طور طبیعی از جایگاه ویژه فرستنده خود برخوردار نیستند؛ این مطلب می‌تواند در شمار موارد توافق‌شده گزاره‌های این هر دو کتاب مقدس قرار گیرد.

۷. جامعه نخستین مسیحی برپایه حواریون شکل می‌گیرد و رسولان دوازده‌گانه پایه‌های نخستین جامعه مسیحی به‌شمار می‌آیند؛ این گزاره نیز در شمار گزاره‌های مورد اختلاف این دو متن مقدس است.

۸. در کتاب مقدس، رسولان از روح القدس پُر می‌شوند؛ حال آنکه عصمت پیامبران در قرآن کریم، اینگونه تفسیر نمی‌شود.

۹. حجیت و اعتبار کتاب مقدس، بسته به شماری از حواریون است؛ حال آنکه در قرآن کریم، اعتبار متون مقدس به معجزات همراه با تحدی پیامبران بستگی دارد.

۱۰. رسولان دوازده‌گانه از کرامت و گاه معجزه، اما بدون تحدی بدان برخوردارند؛ حال آنکه پیامبران مذکور در قرآن کریم، علاوه بر برخورداری از معجزات، همواره بدان تحدی نیز می‌کرده‌اند.

۱۱. در میان لایه‌های دوّم و سوّم رسولان مذکور در عهد جدید، شماری از زنان نیز به‌چشم می‌آیند؛ حال آنکه در قرآن کریم مطلقاً سخنی از نبوت زنان به میان نیامده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. منظور از رسول در اینجا مفهوم خاص این اصطلاح است که پس از این بدان پرداخته شده است؛ از این رو هرچند عموم مسیحیان برای تبلیغ انجیل رسول خوانده شده‌اند - نگر: ادامه همین مقاله -، بدیهی است نمی‌توان آنان را رسول در معنای مصطلح آن دانست؛ اما در فرهنگ اسلامی این مطلب بسیار واضح است و مفهوم «خاتمیت رسالت» پیامبر اکرم [به همان اشاره می‌کند.

- ۱۱- آناتولیوس، خالد و براون، استیون اف، (۱۳۹۵ ش.)، آئین کاتولیک و مسیحیت ارتدوکس، سیدحسن اسلامی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اول.
- ۱۲- براون، استیون اف، (۱۳۹۱ ش.)، آئین پروتستان، فریبرز مجیدی، قم، نشر ادیان، چاپ اول.
- ۱۳- بغدادی، عبدالقاهر، (۲۰۰۳ م.)، أصول الإیمان (أصول الدین)، ابراهیم محمد رمضان، بیروت، دار ومکتبه الهلال، چاپ اول.
- ۱۴- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸ ق.)، أنوار التنزیل، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ اول.
- ۱۵- پست، (۱۳۸۳ ش.)، قاموس کتاب مقدس، هاکس و اسماعیل صدیقی نوذری، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ دوم.
- ۱۶- تفتازانی، سعدالدین، (۱۴۰۹ ق.)، شرح المقاصد، دکتر عبدالرحمن عمیره، قم، الشریف الرضی، چاپ اول.
- ۱۷- تفتازانی، سعدالدین، (۱۴۰۹ ق.)، شرح المقاصد، دکتر عبدالرحمن عمیره، قم، الشریف الرضی، چاپ اول.
- ۱۸- الحذیری، احمد، (۲۰۱۲ م.)، الإختلاف والاختلاف بین المسیحیه و الاسلام، تونس، منشورات کارم الشریف، چاپ اول.
- ۱۹- حمصی رازی، سدیدالدین، (۱۴۱۲ ق.)، المنقذ من التقليد، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول.
- ۲۰- حموی الیسوعی، الأب صبحی، (۱۹۹۳ م.)، دلیل عربی یونانی الی الفاظ العهد الجدید، بیروت، دارالمشرق، چاپ اول.
- ۲۱- حموی الیسوعی، الأب صبحی، (۱۹۹۸ م.)، معجم الإیمان المسیحی، بیروت، دارالمشرق، چاپ اول.
- ۲۲- دانیلو، ژان، (۱۳۹۳ ش.)، ریشه‌های مسیحیت در اسناد بحر المیت، علی مهدی زاده، قم نشر ادیان، چاپ دوم.
- ۲۳- رابرتسون، آرچینالد، (۱۳۸۷ ش.)، عیسی I اسطوره یا تاریخ؟، حسین توفیقی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوم.
- ۲۴- رسول زاده، عباس و باغبانی، جواد، (۱۳۹۱ ش.)،

همان دیدگاه رایج و مرسوم غالب بر مسیحیان است؛ با این حال در اینجا فقط اشاره می‌شود که برخی از پژوهشگران، عدد ۱۲ را - در کنار برخی از دیگر اعداد - عددی رمزی و رازآلود می‌شمارند. تفصیل این مطلب را نگر: آنه ماری شیمل، ۳۹۵: ۲۱۵.

منابع

- ۱- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، (۱۴۲۲ ق.)، زاد المسیر فی علم التفسیر، عبدالرزاق المهدی، بیروت، دارالکتب العربی، چاپ اول.
- ۲- ابن سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۲۶ ق.)، اثبات النبوات در تسع رسائل فی الحکمه، قاهره، دارالعرب، چاپ دوم.
- ۳- ابن عجبیه، احمد، (۱۴۱۹ ق.)، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، حسن زکی عباس، قاهره، بی نا، چاپ اول.
- ۴- ابن میمون، (۱۹۷۲ م.)، دلالة الحائرین، یوسف آنای، بیروت، مکتبه الثقافه الدینیة، چاپ اول.
- ۵- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، (۱۴۰۸ ق.)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- ۶- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف، (۱۴۲۰ ق.)، البحر المحیط فی التفسیر، صدقی محمد جمیل، بیروت، دارالفکر، چاپ اول.
- ۷- اسمارت، نینیان، (۱۳۸۹ ش.)، دین پژوهی، سید سعیدرضا منتظری و احمد شاکر نژاد، قم، نشر ادیان، چاپ اول.
- ۸- اسمیت، اندرو فیلیپ، (۱۳۹۵ ش.)، سخنان گم شده حضرت عیسی I، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اول.
- ۹- اصفهانی، ابن منده، (۱۴۲۲ ق.)، الإیمان، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- ۱۰- آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ ق.)، روح المعانی فی تفسیر القرآن والسبع المثانی، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول.

- تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- ۳۸- طوسی، محمد بن الحسن، (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بی جا.
- ۳۹- عسکری، مرتضی، (۱۴۱۲ق)، معالم المدرستین، تهران، مؤسسه البعثه، چاپ چهارم.
- ۴۰- عهد جدید (کتاب مقدس)، (۲۰۰۷ م)، بیروت، دارالمشرق، چاپ هفتم.
- ۴۱- عهد قدیم (کتاب مقدس)، (۲۰۰۷ م)، بیروت، دارالمشرق، چاپ هفتم.
- ۴۲- فاضل مقداد، ابو عبدالله، (۱۴۱۲ق)، الإعتقاد شرح واجب الإعتقاد، ضیاء الدین بصری، قم، مجمع البحوث الاسلامیه، چاپ اول.
- ۴۳- فیض کاشانی، محسن، (۱۴۱۸ق)، الأصفی، محمدحسین درایتی و محمدرضا نعمتی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- ۴۴- قاضی عیاض، (۱۴۰۷ق)، الشفاء بتعریف حقوق المصطفی [، عمان، دارالفيحاء، چاپ دوم.
- ۴۵- کاظمی راد، رضا، (۱۳۹۵ش)، موعود باوری و نو دینی مقایسه نقش موعود باوری در پیدایش فرقه ها در اسلام و مسیحیت در دو قرن اخیر، قم، نشر ادیان، چاپ اول.
- ۴۶- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
- ۴۷- کونگ هانس، (۱۳۸۴ش)، تاریخ کلیسای کاتولیک حسن قنبری قم مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب چاپ اول.
- ۴۸- کونگ، هانس، (۱۳۸۹ش)، زن در مسیحیت، طیبیه مقدم و حمید بخشنده، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اول.
- ۴۹- کونگ، هانس، (۱۳۹۰ش)، متفکران بزرگ مسیحی، گروه مترجمان، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، شناخت مسیحیت، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.
- ۲۵- زیبائی نژاد، محمد رضا، (۱۳۹۴ش)، عیسی Γ و اخلاق، تهران، سروش، چاپ اول.
- ۲۶- سبحانی، جعفر، (گوناگون)، بحوث فی الملل والنحل، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، مؤسسه الامام الصادق Γ، چاپ اول.
- ۲۷- سبزواری، هادی بن مهدی، (۱۳۷۲ش)، شرح الاسماء، دکتر نجفقلی حبیبی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- ۲۸- سبزواری، سید عبدالاعلی، (۱۴۰۹ق)، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، نجف، دفتر مؤلف، چاپ اول.
- ۲۹- سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، (۱۳۹۵ش)، مسیحیت، قم، انتشارات کتاب طه، چاپ اول.
- ۳۰- سمرقندی، نصر بن محمد، (بی تا)، تفسیر السمرقندی المسمی بحرالعلوم، عمر عمروی، بیروت، دارالفکر، چاپ اول.
- ۳۱- الشافعی، کمال الدین، (۱۴۲۵ق)، المسامره شرح المسائره فی العقائد المنجیه فی الآخره، بیروت، المكتبه العصریه، چاپ اول.
- ۳۲- شبر، عبدالله، (۱۴۲۴ق)، حق الیقین فی معرفه أصول الدین، قم، انوار الهدی، چاپ دوم.
- ۳۳- شفیعی، سیدروح الله، (۱۳۹۵ش)، خاندان پیامبران در کتاب مقدس و قرآن، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اول.
- ۳۴- شمس، محمد، (۱۳۹۴ش)، معمای عیسی مسیح، قم، نشر ادیان، چاپ اول.
- ۳۵- صفار قمی، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات، محسن بن عباسعلی کوچه باغی، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ دوم.
- ۳۶- ضیاء توحیدی، محمد، (۱۳۹۳ش)، درآمدی بر کتاب مقدس والهیات مسیحی، تهران، کتاب پرسمان، چاپ اول.
- ۳۷- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی

چاپ دوّم.

۵۰- گندمی نصرآبادی، رضا، (۱۳۹۴ ش.)، رویکرد یهودیت به ادیان دیگر، قم انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب چاپ اوّل.

۵۱- ماوردی، ابوالحسن، (۱۴۰۹ ق.)، أعلام النبوه، بیروت، دار ومکتبه الهلال، چاپ اوّل.

۵۲- ماوردی، ابوالحسن، (۱۴۰۹ ق.)، أعلام النبوه، بیروت، مکتبه الهلال، چاپ اوّل.

۵۳- مفید، محمّد بن محمّد، (۱۴۱۳ ق.)، الإختصاص، علی اکبر غفاری و محمود زرنندی محرّمی، قم، المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، چاپ اوّل.

۵۴- سلیمان بلخی، مقاتل بن سلیمان، (۱۴۲۳ ق.)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، عبدالله محمود شحاته، بیروت، داراحیاء التراث، چاپ اوّل.

۵۵- مک‌گراث، آلیستر، (۱۳۹۳ ش.)، درسنامه الهیات مسیحی، گروه مترجمان، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوّم.

۵۶- موسوی سبزواری، سیّد عبدالاعلی، (۱۴۰۹ ق.)، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه اهل بیت، چاپ دوّم.

۵۷- ولفسن، هری اوسترین، (۱۳۸۹ ش.)، فلسفه آباي کلیسا، علی شهبازی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اوّل.

۵۸- ویور، مری جو، (۱۳۹۳ ش.)، درآمدی به مسیحیت، حسن قنبری، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوّم.

۵۹- همّتی، همایون، (۱۳۹۴ ش.)، شناخت دانش الهیات، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اوّل.

۶۰- هینلز، جان آر. (۱۳۹۳ ش.)، فرهنگ ادیان جهان، گروه مترجمان، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوّم.

۶۱- هینلیس، جون ر، (۲۰۱۰ م.)، معجم الأديان، قاهره، المركز القومي للترجمة، چاپ.